

ISSN: 2231-5063

IMPACT FACTOR : 4.6052 (UIF)

VOLUME - 6 | ISSUE - 7 | JANUARY - 2017

शांतता संशोधन (Peace Research)

प्रा. डॉ. संजय प्रभाकर ढाके

सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख , संरक्षण व सामरिकशास्त्र विभाग,
कै.म.दि. सिसोदे ऊर्फ भाऊसाहेब कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
नरडाणा ता. शिंदखेडा जि. धुळे.

प्रस्तावना (Introduction) :

पारंपारिक दृष्टीकोनापलीकडे जाऊन आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांतता, स्थैर्य आणि विकासाची गरज मांडणारा नवा दृष्टीकोन दुसऱ्या महायुद्धानंतर पुढे आलेला दिसून येतो. त्या दृष्टीकोनाचा हेतू हा आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे अधिक शास्त्रशुद्ध पध्दतीने समजून घेण्याचा होता. १९६० च्या दशकात हा दृष्टीकोण वाढीला लागला. ह्या दृष्टीकोनाला व्यवस्था विश्लेषणाचा दृष्टीकोण म्हणून संबोधिले गेले जाते, ह्याच विचारांचा ओघ शांतता संशोधनाकडे गेला.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात शांतता संशोधन हा दृष्टीकोन पुढे आलेला आहे. आदर्शवाद, वास्तववाद आणि व्यवस्था विश्लेषण या दृष्टीकोनांच्या पलीकडे जाऊन मानव्य पातळीवर शांततेचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

अर्थ (Meaning)

जगात सर्व पातळ्यांवर शांतता प्रस्थापीत करणे मग ती शांतता ही सामाजिक, आर्थिक, राजकिय लोकसंख्या, मानसशास्त्रीय, लष्करी किंवा आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या पातळीवर असेल. येथे शांततेचा अर्थ व्यापक स्वरूपात आहे. जगामध्ये प्रत्येकाला प्रतिष्ठेने, मानाने जगण्यासाठी तणाव व संघर्ष सोडविण्यासाठी किंवा समाप्त करण्यासाठी अहिंसक पध्दतीचा वापर केला पाहिजे. मानवी प्रश्नांची सोडवणूक ही सहकार्याच्या तत्वावर झाली पाहिजे. जागतीक दृष्टीकोन तयार करणे महत्वाचे आहे. हा जागतीक दृष्टीकोन तयार करतांना जागतील निरनिराळ्या जागतील सांस्कृतिक घटकांचा व विचारांचा तसेच मानवी दृष्टीकोनांचा विचार एकत्रितपणे विचार करणे गरजेचे आहे.

प्रमुख उद्दिष्ट्ये : (Main Objectives)

- १) जगात सर्व पातळ्यांवर शांतता प्रस्थापीत करणे.
- २) जगात प्रत्येकाला ताठ मानेने व प्रतिष्ठेने जगता आले पाहिजे.
- ३) मानवी प्रश्नांची सोडवणूक सहकार्याच्या तत्वावर केली पाहिजे.
- ४) शांततेच्या प्रश्नाकडे बघण्याचा व्यापक व जागतीक दृष्टीकोन निर्माण करणे.

शांतता संशोधनाची मुख्य मूल्ये ही शांतता, सामाजिक न्याय, आर्थिक गरजा भागविणे, पर्यावरणाचा समतोल राखणे, राजकिय सहभाग ही आहेत. जगाकडे बघण्याचा हा अपारंपारिक दृष्टीकोन आहे. हे साध्य करण्यासाठी शांततेचे शिक्षण देणे, सामाजीकरणाचे प्रयत्न करणे आवश्यक असते.

शांतता संशोधनाच्या दृष्टीकोनातून वेगळेपण लक्षात येण्यासाठी त्याचे वेगवेगळे घटक पारंपारिक दृष्टीकोनाबरोबर पहाता येतात.

घटक	पारंपारिक दृष्टीकोन	शांतता संशोधन
लक्ष्य/केंद्रबिंदु	राष्ट्रराज्य/राष्ट्रीय धोरण	मानव/मानवाचे हित

प्राथमिक मूल्ये	सत्ता केंद्रीत धोरण	मानवी गरजांची पूर्ती
ध्येय प्राप्तीच्या पध्दती	पारंपारीक राजनिती, लष्कराचा वापर	अहिंसक पध्दती
धोरणांचा फायदा कोणाला होतो.	शिष्टजन	सर्व लोकांना

जॉन फास्टर डलेस

जागतीक शांतता प्रस्थापीत करण्यासाठी डलेस यांनी जे मार्ग सुचविलेले आहेत. त्यात पुढील बाबींचा समावेश आहे.

- जगाला युद्धाच्या यातना व पीडांची माहिती देणे.
- युद्धाच्या आवश्यकतेबद्दल प्रशिक्षण देणे.
- आंतरराष्ट्रीय आर्थिक मदतीचा प्रचार करणे.
- आक्रमण करणाऱ्या राष्ट्रांना लाभ मिळणार नाहीत अशी भूमिका घेणे.
- निःशस्त्रीकरणाचे प्रयत्न सुरु ठेवणे.
- सामूहिक सुरक्षा व्यवस्थेची परिणामकारकता जाणणे.
- आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे ज्ञान.
- वैश्विक सरकार स्थापणे.
- राष्ट्रीय नितीनियमनात संसाधनांचे दृष्टीने युद्धाला दूर करणे.

पी चंद्रा :

आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापीत करणेमध्ये पी.चंद्रा यांनी पुढील विचारांवर भर दिला.

- वैश्विक सरकारची उभारणी.
- जागतीक शांतीच्या हितामध्ये मतैक्य प्रस्थापीत करणे.
- शांतताप्रिय राष्ट्रांना अधिक शक्तीशाली बनविणे.
- तणाव शैथिल्य निर्माण करणे.

लिडील हार्ट :

लष्करी विचारवंत लिडील हार्ट यांनी आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापीत करण्यासंदर्भात विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी शांतीचे "आठ स्तंभ" त्याच्या संरक्षण आणि तणाव शैथिल्य या ग्रंथात स्पष्ट केलेले आहे. ते आठ स्तंभ खालीलप्रमाणे :

१. युद्धाचा अभ्यास आणि त्यांच्या इतिहासाची माहिती घेणे.
२. आवश्यकतेनुसार शक्ती मिळविणे.
३. शांततापूर्ण उच्च सहनशिलता ठेवणे.
४. विरोधी पक्षाला संकटात न रेटता नेहमी त्याची प्रतिष्ठा कायम ठेवण्यात मदत करणे.
५. स्वतःला शत्रूपक्षाच्या स्थितीमध्ये समजून परिस्थितीची पाहणी करणे.
६. आपण जे करतो तेच खरे आहे. ह्या भावनेपासून दूर राहणे.
७. यशाच्या भयानक भ्रमापासून स्वतःचा बचाव करणे.
८. युद्ध मर्यादीत नसते या भ्रमापासून दूर राहणे.

शांतता प्रस्थापीत करण्यासाठी पुढील काही मुख्य मार्ग मुख्य/पर्याय म्हणून मानले जातात.

- निःशस्त्रीकरण आणि शस्त्रनियंत्रण
- सामूहिक सुरक्षा
- जागतीक संघटना
- आंतरराष्ट्रीय कायदा
- वैश्विक सरकार

शांतता संशोधनाचा कल (Trends of Peace Research):

शांतता संशोधनाची मुख्य मूल्य ही शांतता, सामाजिक न्याय, मानवी हक्क, जनतेची सुरक्षा, मानवाचे हित, मानवी गरजांची पूर्ती, अहिंसक पध्दत, जागतिक विकास, औद्योगिककरण व औद्योगिकीकरणातून पर्यावरणावर होणारा परिणाम तसेच सामाजिक व्यवस्थेवर होणारा परिणाम, आर्थिक गरजा भागविणे, राजकीय सहभागही आहेत. जगाकडे बघण्याचा हा अपारंपारिक दृष्टिकोन आहे. हे साध्य करण्यासाठी शांततेचे शिक्षण देणे, सामाजिकीकरणाचे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

शांतता संशोधनाला पाश्चिमात्य देशात, विशेषतः युरोपामध्ये जे स्वतंत्र स्थान लाभले आहे तसे भारतात अजून दिसून येत नाही. शांतता संशोधनाच्या क्षेत्रात महत्वाचे लिखाण करणाऱ्यात जोहान गाल्टूंग, केनेथ बोल्डिंग, आनातोल् रापापोर्ट, यांचा समावेश करता येतो. त्याचबरोबर काही महत्वाच्या संस्थांचा देखील उल्लेख करणे आवश्यक आहे. कॅनेडात, कॅनेडियन पीस रिसर्च इन्स्टिट्यूटमध्ये निःशस्त्रीकरणावर काम केले जात आहे. डेन्मार्क येथील इन्स्टिट्यूट फॉर पीस अँड कॉन्फ्लिक्ट रिसर्च, ऑसला येथील जोहान गाल्टूंग यांची इंटरनॅशनल पीस रिसर्च इन्स्टिट्यूट ह्या संस्थानामध्ये अनेक आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रे घेतली गेली आहेत. स्टॉकहोम येथील इंटरनॅशनल पीस अँड कॉन्फ्लिक्ट रिसर्च इन्स्टिट्यूट (SIPRI) ही या क्षेत्रातील मान्यवर संस्था आहे. अशा अनेक संस्था जगात वेगवेगळ्या ठिकाणी कार्य करीत आहेत. युरोप, अमेरिका, आशिया, आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया या खंडामध्ये अनेक संस्था आहेत त्या संस्थांच्या माध्यमातून मानव, मानवाचे हित, मानवाची प्रगती, मानवी अधिकार, निःशस्त्रीकरण, पर्यावरणविषयक अभ्यास, सामाजिक न्याय अशा अनेक विषयांवर कार्य केले जात आहे. शांतता संशोधनासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर यूनोकडून कार्य केले जात आहे. विशेषतः निःशस्त्रीकरणासंदर्भात, भारतामध्ये शांतता संशोधनाचे बरेचसे कार्य भारतातील गांधी पीस फाऊंडेशन किंवा महात्मा गांधींच्या विचारांच्या अभ्यासासाठी असलेल्या संस्थानुन केले जाते. भारतात बरेचदा शांतता संशोधनाच्या संदर्भातील अभ्यासक्रम हे महात्मा गांधीवरील अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून किंवा त्यांच्या बरोबरीने राबविलेले जातात. भारतात अहमदाबाद येथील गुजरात विद्यापीठात ह्यावर काम केले जात आहे. तसेच भारतात अनेक संस्था सुध्दा शांतता संशोधनासाठी कार्य करीत असलेल्या आज आढळून येत आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे. ३

अनुक्रम	संस्थेचे नाव
१	गांधी शांती प्रतिष्ठान, नवी दिल्ली
२	महाराष्ट्र इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, युनेस्को चेअर इन ह्युमन राईट, डेमोक्रेसी अँड पीस, पुणे.
३	युनिवर्सिटी ऑफ दिल्ली, स्कूल ऑफ इंटरनॅशनल स्टडिज, सेंटर फॉर स्टडिज इन डिप्लोमसी, इंटरनॅशनल लॉ अँड इकोनॉमिक्स, नवी दिल्ली.
४	युनिवर्सिटी ऑफ पुणे, डिपार्टमेंट ऑफ डिफेन्स अँड स्ट्रेटिजिक स्टडिज, पुणे.
५	युनिवर्सिटी ऑफ पुणे, डिपार्टमेंट ऑफ लॉ, पुणे.
६	श्री व्यंकटेश्वर युनिवर्सिटी, सेंटर फॉर स्टडिज इन पीस अँड नॉन व्हॉयलेन्स.
७	गुजरात विद्यापीठ, जमनालाल बजाज इन्स्टिट्यूट ऑफ स्टडिज इन अहिंसा, पीस रिसर्च सेंटर, गुजरात
८	इन्स्टिट्यूट ऑफ डिफेन्स स्टडिज अँड अनालिसेस, नवी दिल्ली.
९	नॅशनल वूमन वेलफेअर सेंटर, पीस एज्युकेशन विंग, केरला
१०	पीस अँड डिसारमामेंट सोसायटी ऑफ केरला, केरला.
११	जैन विश्व भारती इन्स्टिट्यूट, तुलसिग्राम, राजस्थान.
१२	बॉम्बे सर्वोदय फ्रेन्डशिप सेंटर, ट्रान्सनॅशनल सेंटर फार नॉन व्हॉयलेन्स अँड सोशल चेंज बॉम्बे
१३	इंटरनॅशनल सेंटर फॉर पीस इन्स्टिट्यूट, अंधेरी, बॉम्बे.
१४	फॅमिली प्लॅनिंग असोशिएशन ऑफ इंडिया, बॉम्बे.
१५	युनिव्हर्सिटी ऑफ मुंबई, डिपार्टमेंट ऑफ सिव्हिक्स अँड पॉलिटिक्स, मुंबई
१६	इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर नॉन-अलायगनेड स्टडिज, नवी दिल्ली.
१७	जवाहरलाल नेहरू युनिवर्सिटी, सेंटर फॉर इंटरनॅशनल पॉलिटिक्स, ऑर्गनाइझेशन अँड डिसारमामेंट नवी दिल्ली.
१८	महात्मा गांधी युनिवर्सिटी, स्कूल ऑफ गांधियन थॉट अँड डेव्हलपमेंट स्टडिज, दिल्ली.
१९	युनिवर्सिटी ऑफ दिल्ली, सेंटर फॉर गांधियन स्टडिज, दिल्ली.
२०	इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ह्युमन राईट सोसायटी, नवी दिल्ली.
२१	नॅशनल ह्युमन राईट कमिशन ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली.
२२	सेंटर फॉर कॉन्सर्न फॉर चार्टर्ड लेबर, दिल्ली.
२३	साऊथ आशिया ह्युमन राईट डोकुमेन्टेशन सेंटर, नवी दिल्ली.

२४	आशिया युथ नेटवर्क फॉर ह्युमन डेव्हलपमेन्ट, नवी दिल्ली.
२५	इंडियन इन्स्टिट्यूट फॉर पीस, डिसार्मामेन्ट अँड इनव्हॉरमेन्टल प्रोटेक्शन, नागपूर.
२६	इंडिया पीस सेंटर, नागपूर.
२७	इंडियन पिपल वेल्फेअर सोसायटी, हावडा.
२८	बेरतलाल रुसेल सोसायटी, बनारस चापटर, वाराणसी.
२९	इंडियन सोसायटी फॉर ह्युमन राईट, अलाहाबाद.
३०	इंटरनेशनल ह्युमन राईट ऑर्गनायझेशन, लुथियाना, पंजाब.
३१	गुजरात युनिवर्सिटी, गांधी पीस फाऊंडेशन, अहमदाबाद.

या व्यतिरिक्त विद्यापीठ अनुदान आयोग नवी दिल्ली यांच्या मार्फत वेगवेगळ्या विद्यापीठात आणि महाविद्यालयातही गांधी संशोधन केंद्र व अभ्यासक्रम चालविण्यात येत आहेत. ह्याच्या बरोबरीनेच शांततेचा पुरस्कर्ता बुध्द यांच्या विचारांचा अभ्यास क्रमही वेगवेगळ्या ठिकाणी सुरु आहे. आज जागतिक स्तरावर विचार केल्यास स्पष्टपणे जाणवते की, लोकांना युध्द नको तर शांतता हवी आहे. म्हणूनच असे म्हटले जाते की, 'युध्द नको शांतता हवी.'

संदर्भ (References):

१. चौधरी अ.पी., "युध्दविज्ञान-संरक्षण व सामरिकशास्त्र", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे- २००८.
२. परांजपे श्रीकांत, " सामरिकशास्त्र", कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे- १९९४.
३. कांबळे सुरेन्द्र भीमराव कांबळे, "युध्द आणि शांततेचा समकालीन अभ्यास", सुमेध प्रकाशन, पुणे- २०१६.
४. कुलकर्णी बी. वाय. "आंतरराष्ट्रीय संबंध", विद्या प्रकाशन, नागपूर- २००५.
५. जोशी बी.आर., "इतिहास आणि संरक्षणशास्त्र शब्दकोश", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे- २००७.
६. तोडकर बी.डी., "आंतरराष्ट्रीय संबंध", डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे- २०१०.
७. Garnett John, "Theories of Peace and Security; A Reader in Contemporary Strategic Thought" (Bristol Macmillan.१९७०).
८. देवळाणकर शैलेश, "समकालीन जागतीक राजकारणातील प्रमुख-प्रश्न", विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद - २००५.
९. फडिया बी.एल्. "आंतरराष्ट्रीय राजनिती एवं आंतरराष्ट्रीय संबंध", साहित्य भवन, आगरा- २००५.
१०. रायपूरकर वसंत, "आंतरराष्ट्रीय संबंध", मंगेश प्रकाशन, नागपूर- २००६.